

УДК 340.115(477)

О. М. Іванченко

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

У сучасних правових дослідженнях все частіше в центрі дискусій виявляється проблема універсалізації у сфері права.

Взагалі універсалізм можна охарактеризувати як напрям філософської думки, відповідно до якого світ розглядається як нескінченна цілісність; також утверджується примат загального над одиничним. Відповідно до філософських концепцій, заснованих на постулатах кантівських «загальних і необхідних» форм апіорної свідомості, діалектиці Гегеля, відмінність і своєрідність іншого, особливого повинно бути нівельовано задля домінування «загального», «універсального».

Універсалізація — тенденція утворення універсальних понять або смислів. Проявом цієї тенденції є цивілізація — реалізація «загального соціального зв'язку індивідів і груп, що створює великомасштабну єдність у просторі часу». Універсалізацію можна назвати провідною тенденцією розвитку і формування сучасного історичного та культурного становлення людства.

Не викликає сумніву той факт, на який вказують більшість вчених-правознавців, що універсалізація у сфері права і держави — один з важливих аспектів загальної глобалізації в сучасному світі. Глобалізація істотно впливає на трансформацію, зміни і модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному і внутрішньонаціональному рівнях, стимулює, прискорює і оновлює процеси універсалізації в галузі права, організації і функціонування держави [1].

У розв'язанні вказаної проблеми вказується на важливість зіставлення універсально-цивілізаційного розуміння права і специфічно-національного. У цьому порівнянні привертають увагу дві основні орієнтації: 1) універсалістсько-ліберальна, яка стверджує, що ідея права універсальна, єдина для всіх культур (І. Кант, Дж. Роулз); у крайньому варі-

анті ця позиція приводить до поділу на цивілізовані народи, що освоїли цю ідею, і нецивілізовані; 2) партикулярно-комунітариська, що виходить з принципу множинності й різнорідності культур [2].

В основі виникнення і посилення тенденції універсалізації права, на думку М. М. Марченка, лежить об'єктивний процес інтеграції світової економіки, фінансів, засобів зв'язку, засобів масової інформації та інших засобів і сфер життя суспільства, що не могло не відбитися як на еволюції права в цілому, так і на тенденціях його подальшого розвитку. Однак, незважаючи на те, що універсалізація й уніфікація права простежуються практично на всіх історичних етапах еволюційного розвитку державно-правової матерії, в умовах глобалізації вони проявляються найбільш яскраво і мають скоріше не еволюційний, а вибуховий, революційний характер [3].

Як відзначається багатьма дослідниками, універсалізація права, яка проявляється в прагненні виробити загальні, всеосяжні підходи до права, його уніфікації, що означає введення до правових систем держав одноманітних норм, — явище не нове в державно-правовому житті різних країн. Аналізуючи цю проблему, В. С. Нерсисянц відзначав, що за всі особливості національних систем, право, по суті, являє собою історію його все більшої універсалізації й уніфікації, історію просування до все більш глобального права, і такі історично прогресуючі властивості й характеристики права, що розвивається, знаходять своє вираження, закріплення і здійснення як в окремих національно-державних системах права, так і в міжнародному праві [1].

Універсалізація національного права обумовлює визнання основних правових цінностей, універсалізацію юридичної мови, а також правових норм, створення універсальних правових засобів та інструментів.

Процес глобалізації, на думку І. І. Лукашука, в політичній і правовій сфері відрізняється своєю специфікою: тут рівень єдності набагато нижчий, ніж в соціально-економічній сфері, оскільки держави продовжують зберігати свою незалежність. Тому стосовно держав та їх правових систем більш точним є термін «інтернаціоналізація» [4]. Інтернаціоналізація означає зближення національних політичних і правових систем, що приводить до посилення їх взаємовпливу і взаємодії. Таке зближення сприяє тому, що схожі правові ситуації вирішуються більш ефективно і оперативно.

Сутність правової інтернаціоналізації Ю. О. Тихомиров визначає як «концептуально-нормативну спільність правового регулювання, що є властивою всім або багатьом національним правовим системам» [5].

Необхідно відзначити, що універсалізація національного права підсилює, з одного боку, вплив міжнародного права на національне, а з іншого — зміцнює позиції національного права при розробці норм міжнародного права. Таким чином, цей процес включає як застосування норм, принципів міжнародного права в тканину національного права, так і навпаки, перш за все, впровадження норм національного права

в міжнародне. Природно, це не відбувається автоматично, оскільки для застосування норм і принципів міжнародного права необхідним є відповідний рівень розвитку національної правової системи, що полягає в її здібності до трансформації. Так, постійно відбувається взаємодія і взаємопроникнення різних правових положень між правовою системою України та іншими правовими системами національного і міжнародного рівнів, що виведе до універсалізації українського права. Все це ставить на порядок денний вирішення питання, пов'язаного з функціонуванням правових систем в умовах взаємодії в усіх напрямках суспільного життя.

Найважливішим засобом, що здійснює універсалізацію національного права, в юридичній літературі називають правову рецепцію. Термін «рецепція», як відомо, походить від латинського «*rescriptio*» — ухвалення. Стосовно права рецепцію розуміють як «запозичення, сприйняття будь-якою національною правовою системою принципів, інститутів, основних рис іншої національної системи» [6, с. 453]. Найвідоміша рецепція в історії правого розвитку пов'язана з римським правом, що полягала в ухваленні, поживленні й модернізації основних положень римського приватного права, що стало базою для формування романо-германського права. В результаті такої рецепції були запозичені не тільки такі поняття й положення, як власність, майнові та особисті права, поділ права на приватне й публічне, систематизація законодавства, але й багато з них набуло нового змістовного навантаження і модернізації, що забезпечило їх відповідність новим умовам суспільного розвитку.

Правову рецепцію відомий французький дослідник Ж. Карбоньє розглядає як різновид правової акультурації, називає її ще «тотальною акультурацією» або «культурною мутацією» [7, с. 198, 201]. В юридичній літературі також виділяють поняття прямої рецепції, яка полягає в трансплантації, а точніше копіюванні норм міжнародного права без змін текстуального і змістовного характеру. Прикладом такої рецепції може служити ст. 9 Конституції України, що проголосила таке: «Міжнародні договори, що діють, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, можливо тільки після внесення відповідних змін до Конституції України» [8].

Наступним засобом універсалізації національного права називають гармонізацію, якою в широкому розумінні, на думку Ю. О. Тихомирова, є процес приведення у відповідність, побудований на наукових методологічних основах єдності, завершеності, цілісності, пропорційності, узгодження й досконалості [9, с. 75].

І. І. Лукашук визначає гармонізацію як процес цілеспрямованого зближення правових систем в цілому або окремих галузей, утвердження загальних інститутів і норм, усунення суперечностей [10, с. 45]. С. Ю. Кашкін визначає гармонізацію одним з методів правової інтеграції, суть якої полягає в перетворенні правових норм шляхом приведення їх

до єдиного знаменника [11]. Приєднується до такої позиції інший російський дослідник, М. Л. Ентін, який зазначає, що «гармонізація законодавства і правозастосовчої практики є провідним інструментом інтеграції. Гармонізація формує правову основу інтеграції. Вона обслуговує її. Без гармонізації інтеграція є неможливою» [12].

Аналізуючи вищенаведені точки зору, можна вийти на ключовий момент, що характеризує гармонізацію, а саме те, що, на відміну від рецепції, вона не означає автоматичного включення міжнародного права, його введення до тканини національного права, а припускає адаптацію запозичених положень до конкретних умов історичного, ідеологічного, соціально-економічного та культурного характеру.

Так, Л. С. Бачило визначає поняття «гармонізація законодавства» як комплексну систему діяльності правознавців, що включає: виявлення готовності правової бази кожної держави; проведення порівняльного аналізу, виявлення відмінностей і суперечностей; оцінку актуальності й переваг законодавства кожної із сторін; вироблення прогнозу щодо реалізації конкретних форм створення єдиної або уніфікованої правової системи Союзу; організацію роботи з кожним об'єктом законодавства з урахуванням певної форми його адекватності включення до єдиного правового простору [13].

Засобом гармонізації законодавства держав-учасниць регіональних міжнародних організацій можуть бути так звані модельні законопроекти, які рекомендуються для ухвалення з метою узгодження правової політики і зближення їх законодавчої бази. Необхідними складовими чинниками гармонізації законодавства є визначення її форм і встановлення меж. Що стосується форм, то ними можуть бути, зокрема, висновок міжнародно-правових договорів (конвенцій, хартій тощо) або членство в міждержавних об'єднаннях. Рамки гармонізації визначаються об'ємом зобов'язань держав за відповідними міжнародними договорами, а також правовим статусом міждержавного об'єднання.

Ще одним засобом універсалізації права України виступає правова уніфікація, суть якої полягає у введенні до національної правової системи держав нових, одноманітних правових норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

Гармонізація і уніфікація є найважливішими засобами універсалізації національного права. Гармонізація виступає як м'яка попередня менш хвороблива форма правової інтеграції, що забезпечує умови для застосування іншого засобу, — уніфікації, як жорсткішої форми правової інтеграції. Як було зазначено, основою цих процесів виступають укладання міжнародних договорів, резолюції міжнародних організацій і об'єднань, положення яких дістають віддзеркалення в нормах національного права. Існує й інша форма — «рух знизу», що полягає в прагненні національних правових систем до активного залучення до інтеграційних процесів. Прикладом може служити прагнення національної правової системи України до включення в європейські інтеграційні процеси.

Прийнятий Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [14] є основоположною нормативною базою для цього процесу.

Як самостійний спосіб реалізації універсалізації національного права називають стандартизацію в правовій сфері, суть якої полягає в приведенні національного права у відповідність до міжнародно-правових стандартів. «Стандартизація в праві, — на думку Є. Г. Лукьянкової, — юридичне віддзеркалення стандартизації всього суспільного життя — одна із рис епохи глобалізації» [15].

Коли мова йде про стандартизацію в правовій сфері, зазвичай маються на увазі «міжнародні стандарти».

Імплементация як засіб універсалізації національного права припускає, перш за все, сприйняття і запозичення принципів і норм міжнародного права з подальшим впровадженням в рамках національної правової системи. Як відзначає А. З. Гавердовський, імплементация забезпечується за рахунок сукупної, організованої владними актами відповідних органів держави діяльності суб'єктів національного права [16].

Разом з вищеназваними засобами універсалізації національного права на передній план виходить поняття «адаптація» права. Цей термін означає складний, копіткий процес, що включає цілий ряд заходів законодавчого і організаційного характеру, спрямованих на створення відповідних умов в рамках національного права, до наближення до регіональних і міжнародних правових стандартів. Цей термін вживається законодавцем як найважливіший засіб, що наближає національну правову систему України до європейського права. Розділ 6 Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу «Послідовність здійснення адаптації в пріоритетних сферах» як заходи адаптації перелічує такі: «визначення актів *acquis communautaire*, регулюючих правовідносини у відповідній сфері; переклад вказаних актів українською мовою; здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні і в Європейському Союзі; розробка рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis communautaire*; проведення економічного, соціального і політичного аналізу наслідків реалізації рекомендацій; визначення переліку законопроектних робіт; підготовка проектів законів України та інших нормативно-правових актів, включених до переліку законопроектних робіт, їх ухвалення; моніторинг імплементации актів законодавства України; перевірка проектів законів України та інших нормативно-правових актів на їх відповідність *acquis communautaire* з метою недопущення ухвалення актів, які протирічать *acquis* Європейського Союзу» [17].

У зв'язку з підготовкою нової угоди у червні 2009 р. на засіданні Ради з питань співробітництва Україна — ЄС у Брюсселі було схвалено Порядок денний асоціації [18]. Цей документ набрав чинності 24 листопада 2009 р. шляхом обміну нотами між дипломатичними відомствами України

та ЄС. На заміну Плану дій Україна — Євросоюз прийшов Порядок денний асоціації. Він знаменує початок першого етапу інтеграції України у Євросоюз, оскільки спрямований на імплементацію майбутньої Угоди про асоціацію, складовою частиною якої стане зона вільної торгівлі.

Цей інструмент — Порядок денний асоціації сприятиме процесові набуття чинності Угоди про асоціацію. Нова Угода про асоціацію та Порядок денний асоціації сприятимуть подальшій політичній асоціації та економічній інтеграції України до ЄС шляхом започаткування всебічного і практичного співробітництва, завдяки якому ці основні завдання можуть бути реалізовані.

Дана угода, на думку Р. А. Петрова, не має аналогів серед уже існуючих угод про асоціацію, укладених ЄС з іншими країнами. Зокрема, угода оновить систему загальних інститутів, поглибить двосторонні відносини в усіх сферах співробітництва, посилить політичну асоціацію та економічну інтеграцію шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків. Крім того, угода про асоціацію між ЄС і Україна займатиме місце, відмінне серед зовнішніх угод ЄС, і може стати прототипом нової групи зовнішніх угод ЄС з країнами — учасницями ЄПС — угод про сусідство. Свою позицію він засновує на припущенні, що майбутні угоди між ЄС і третіми країнами в рамках ЄПС будуть відрізнятися особливими цілями — можливістю тісної інтеграції з ЄС, але без перспективи повного членства в ЄС, за умови значного вдосконалення власної політичної, економічної та правової систем [17].

Останнім часом дослідники приділяють увагу ще одному поняттю — «апроксимації», як засобу, який спричиняє універсалізацію національного права, що етимологічно означає наближення і зближення правових систем (від англійського слова — approximation).

У сучасних умовах апроксимація стала достатньо поширеним прийомом, спрямованим на інтеграцію правових систем. Її використання пов'язують із формуванням вільного ринку, його складною структурою, з інформаційною структурою суспільства, розвитком комунікаційних технологій.

Ступінь залучення кожного з перелічених способів і прийомів універсалізації національного права в рамках різноманітних національних правових систем є різний. Якщо в рамках одних правових систем можна досягти бажаних результатів за допомогою одних прийомів і способів, то в рамках інших різні прийоми виявляються ефективнішими для досягнення кінцевих результатів.

Інтеграція правових систем шляхом гармонізації й уніфікації їх права за прикладом ЄС є актуальною для багатьох європейських держав, у тому числі і для держав, що були утворені на території пострадянського простору. Україна після проголошення незалежності в 1991 р. одразу ж заявила про прихильність до загальноєвропейських інтеграційних процесів. Це прагнення набуло необхідної правової бази з ухваленням відповідних нормативно-правових актів.

Нормативною базою, яка регламентує процес інтеграції України до Європейського Союзу, є прийняті Європейською Радою на Копенгагенському саміті Декларація та Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. [19], а також Указ Президента України «Про програму інтеграції України до Європейського Союзу» 1998 р. [20] і Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [14] тощо.

В Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» цей процес визначається як поетапне прийняття та впровадження Україною нормативно-правових актів, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу. Адаптація законодавства ЄС є плановим процесом, який складається з трьох окремих етапів, на кожному з яких досягається певний ступінь відповідності законодавства України законодавству ЄС у визначених сферах.

Досліджуючи питання гармонізації національного законодавства з міжнародним правом, головне — методологічно правильно визначити механізм їх розв'язання. Оптимальним варіантом, як нам здається, має бути приведення норм конституції будь-якої країни до міжнародних стандартів. Це надзвичайно важливо, якщо взяти до уваги, що конституція є основою, правовим фундаментом розвитку національного законодавства. Цілком зрозуміло, що від того, наскільки повно в ній будуть враховані норми і принципи міжнародного права, настільки повно буде відображено їх у національному законодавстві, яке покликане розвивати конституційні положення. Отже, є всі підстави розглядати норми та принципи міжнародного права як правотворчий чинник розвитку конституційного та інших галузей законодавства.

Наступним, на нашу думку, досить вагомим методологічним принципом гармонізації законодавства нашої держави з міжнародним правом є положення ст. 9 Конституції України, де записано: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Реалізація цього конституційного положення дає можливість постійно розширювати межі національного законодавства України, збагачувати його за рахунок норм і принципів міжнародного права, які конкретизовані, уніфіковані та закріплені у міжнародних договорах і віддзеркалюють правові надбання світової цивілізації. Безумовно, це значною мірою сприяє поступовому зближенню національного законодавства нашої держави з міжнародною правовою системою, ліквідації існуючих між ними суперечностей. А якщо взяти до уваги, що в цьому напрямку діють й інші держави світу, то можна дійти висновку, що міжнародне право стає своєрідним «спільним знаменником», який об'єднує всі національні правові системи.

Таким чином, через втілення в законодавстві України норм і принципів міжнародного права наша держава практично гармонізує свою

правову систему не лише з міжнародно-правовою системою, а й з національними правовими системами держав світу.

У процесі гармонізації національного законодавства з міжнародним правом не можна не враховувати ту обставину, що система останнього поділяється на публічне та приватне право, властиві їм галузі, правові інститути та норми. Безумовно, це викликає певні труднощі, якщо брати до уваги, що подібного чіткого поділу як законодавчої, так і правової системи у нашій та ряді інших європейських держав не існує, хоча в юридичній науці вже є певні теоретичні розробки зазначеного питання. Звичайно, при його вирішенні не потрібен поспіх. Адже практично неможливо автоматично поділити правову систему будь-якої країни на публічне та приватне право. Це особливо стосується тих держав, де зародження, розвиток і становлення правових систем відбувалися за характерних саме для цих держав історичних, національних умов, які не передбачали, а то й не могли передбачити (наприклад, враховуючи особливості розвитку соціально-економічних систем конкретних країн) поділу національного права на публічне та приватне. Тому виникає необхідність здійснення ґрунтовних досліджень зазначеної проблеми як на рівні національної, так і на рівні міжнародної правової науки.

Отже, глобалізація істотно впливає на трансформацію, зміни і модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, регіональному та національному рівнях, стимулює, прискорює і оновлює процеси універсалізації в галузі права. В результаті процесу універсалізації права виникає загальний, універсальний правовий простір. В даний час досить актуальна проблема оптимального поєднання універсалізму, загальності, глобалізму з самобутністю, унікальністю, суверенітетом кожної окремої правової системи, захисту кожної неповторної національної правової системи в різноманітній правовій карті світу.

Л і т е р а т у р а

1. Нерсесянц В. С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире / В. С. Нерсесянц // Государство и право. — 2005. — № 5. — С. 38–47.
2. Максимов С. І. Універсально-цивілізаційне та специфічно-культурне у правосвідомості / С. І. Максимов // Грані. — 2000. — № 3. — С. 70–74.
3. Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации / М. Н. Марченко // Государство и право. — 2009. — № 6. — С. 5–11.
4. Лукашук И. И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И. И. Лукашук // Журнал российского права. — 2002. — № 3. — С. 115–128.
5. Тихомиров Ю. А. Интернационализация национального права / Ю. А. Тихомиров // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век»: по материалам выступлений. — М.: Городец, 2004. — С. 167.
6. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2004.
7. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. — М.: Прогресс, 1986.

8. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
9. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. — М. : Норма, 1996.
10. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. — М. : Спарк, 2000.
11. Кашкин С. Ю. Стратегия и механизмы гармонизации законодательства [Электронный ресурс] / С. Ю. Кашкин. — Режим доступа: [www://gesep.ru/files /documents/harmonization_kashkin_rus.pdf](http://www.gesep.ru/files/documents/harmonization_kashkin_rus.pdf).
12. Европейское право : учебник / отв. ред. В. Н. Энтин. — М. : Норма, 2011. — 961 с.
13. Бачило И. Л. Методика гармонизации законодательства [Электронный ресурс] / И. Л. Бачило. — Режим доступа: www.ipaeurasec.org/docsdown/metod-garmoniz.pdf.
14. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 берез. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 29. — Ст. 367.
15. Лукьянова Е. Г. Основные тенденции развития российского права в условиях глобализации / Е. Г. Лукьянова // Государство и право. — 2004. — № 7. — С. 84.
16. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский. — К. : Вища шк., 1980. — 320 с.
17. Петров Р. А. Траспозиция «acquis» Европейского Союза и правовые системы третьих стран : монография / Р. А. Петров. — К. : Истина, 2011. — 384 с.
18. Лившиц Р. З. Теория права : учебник / Р. З. Лившиц. — М. : БЕК, 1994. — 224 с.
19. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : ратифікована Законом України від 10 листоп. 1994 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 24. — Ст. 1794.
20. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу : Указ Президента України від 11 черв. 1998 р. // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2001. — № 3. — С. 59–67.

А н о т а ц і я

Іванченко О. М. Методологічні засади універсалізації національного права. — Стаття.

Стаття присвячена дослідженню проблем універсалізації національного права в умовах глобалізації. Автор аналізує основні засоби цього всеохоплюючого процесу: інтернаціоналізацію права, гармонізацію права, імплементацію права, інтеграцію права, апроксимацію права, рецепцію права, адаптацію права. Розглядається використання цих засобів при взаємодії національного та міжнародного права на прикладі права України.

Ключові слова: глобалізація, універсалізація національного права, засоби універсалізації права, інтернаціоналізація права, гармонізація права, імплементація права, інтеграція права, апроксимація права, рецепція права, адаптація права.

А н н о т а ц и я

Иванченко О. М. Методологические основы универсализации национального права. — Статья.

Статья посвящена исследованию проблем универсализации национального права в условиях глобализации. Автор анализирует основные средства этого всеохватывающего процесса: интернационализацию права, гармонизацию права, имплементацию права, интеграцию права, аппроксимацию права, рецепцию права, адаптацию права. Рассматривается использование таких средств при взаимодействии национального и международного права на примере права Украины.

Ключевые слова: глобализация, универсализация национального права, средства универсализации права, интернационализация права, гармонизация права, имплементация права, интеграция права, аппроксимация права, рецепция права, адаптация права.

S u m m a r y

Ivanchenko O. M. Methodological bases for universalization of national law. — Article.

The article deals with the problems of universalization of national law in the context of globalization. The author analyzes the main means of this inclusive process: the internationalization of law, harmonization of law, law implementation, integration of law, law approximation, reception of law, adaptation of law. The author considers the use of such means in interaction of national and international law on the example of law of Ukraine.

Keywords: globalization, universalisation of national law, means for universalization of law, internationalization of law, harmonization of law, law implementation, integration of Law, approximation of law, reception of law, adaptation of law.